
ПРОГЛААС

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”

кн. 2, 2009 (год. XVIII), ISSN 0861-7902

Мирослава ВЪТОВА

ПРЕДСТАВИТЕ ЗА ПРОСТРАНСТВО В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА КОГНИТИВНИЯ ПОДХОД*

Предмет на изследователския интерес в тази статия – различни представяния за пространство, които намират отражение в лексикалната система на българския език от гледна точка на когнитивния подход. Тази статия е част от по-широко изследване за представяния за пространство, движение и време в българския език от когнитивен аспект, следователно анализът е непълноценен. Тук се разглежда само изходната структура на категорията ПРОСТРАНСТВО, наречена РАСПОЛОЖЕНИЕ НА ОБЕКТИТЕ В ПРОСТРАНСТВО, на основа на българския езиков материал.

1. Постановка на проблема

Предметът на настоящото изследване са представяния за пространство, отразени в лексикалната система на българския език, от гледна точка на когнитивния подход към езика. Съгласно Ф. Унгерер и Х.-Й. Шмид когнитивната лингвистика днес е представена от **три основни теоретични подхода**. Това са *експерименталният подход*¹ или *подходът от гледна точка на реализма на опита* (experiential view, experientialism, experiential realism, също и embodied realism)², подходът към

* Настоящата статия е част от по-обстойно изследване, посветено на представяния за пространство в българския език от гледна точка на когнитивния подход.

езика от гледна точка на психологическата значимост (или очебийността) (prominence view) и подходът, основан на съобразяване с вниманието (attentional view) [Ungerer–Schmid 1996: xi] А. Ченки отбелязва, че въпреки различията тези подходи като цяло са съвместими един с друг, защото се основават върху няколко общи принципа: езикът е неотменна част от когницията; езикът отразява взаимодействието между психологическите, комуникативните, функционалните и културните фактори [Ченки 2002: 342].

Различията в подходите на отделните автори към *семантиката* в рамките на когнитивната лингвистика, по думите на А. Ченки, се дължат на спецификата на изследователския интерес към езика. От позициите на експерименталния подход, създаден и прилаган от Дж. Лейкоф и М. Джонсън, централният въпрос е как лингвистичните изрази и концептите получават своето значение, а отговорът се търси в мотивирането на значението (пряко или опосредствано) от природата и опита на мислещите същества³ [вж. Ченки 1996: 74]. Вниманието е насочено към образните аспекти на човешкия разум, които, според двамата изследователи, предхождат способността на мозъка да създава пропозиционална мисъл. От гледна точка на подхода, насочен към психологическата значимост (или очебийността), прилаган основно в изследванията на Р. Лангакър и Л. Талми, централният въпрос е как се проявяват общите когнитивните процеси в езика – такива като смяна на фигура и фон, преместване на гледната точка и др. [вж. Ченки 1996: 74]. Подходът се базира на разбирането за различната степен на значимост на елементите в дадена ситуация или езикова структура. Подходът, основан на съобразяване с вниманието, предлага обяснение на подбора и организацията на информацията в изречението.

В настоящата статия като основен се прилага експерименталният подход към езика (experiential view), използват се също елементи от когнитивния подход към езика от гледна точка на психологическата значимост (очебийност) (prominence view). Употребяват се установените в когнитивната лингвистика термини *фигура* и *фон*, *профил* и *база*, *образ-схема* (image-schema), *идеализиран когнитивен модел* (ИКМ), *когнитивна метафора*, *радиална категория*. Въвежда се и *фигурата на наблюдателя* в смисъл, много близък до разбирането на У. Матурана и на последователите му [Maturana 1970; вж. също Имото 2006; Глыбин 2006]. Зад термина *наблюдател* ще се има предвид някакво човешко съзнание (разум, който има телесна, биологична база) – от една страна

създаващо реалност чрез езика, а от друга – способно да разбере създадената от друго съзнание езикова реалност. По този начин ролята му в езика се разкрива като основополагаща, въпреки че невинаги е ясно доловима от езиковите изрази. Като изхождаме от тази позиция, ще въведем наблюдателя като един от основните елементи в разглежданата когнитивна категория ПРОСТРАНСТВО, изследвана на базата на материал от българския език.

Съгласно Дж. Лейкоф и М. Джонсън голяма част от базовите концепти, какъвто е и концептът ПРОСТРАНСТВО, не могат да се отнесат изцяло нито към непосредствено пораждащите се от опита понятия (образносхематичните и базовите), нито към метафорично структурираните. Като пример за такъв базов концепт авторите посочват причинност, който има непосредствено възникващо от опита ядро, което след това се преосмисля метафорично⁴ [Lakoff–Johnson 1980: 69].

Концептът ПРОСТРАНСТВО също има както конкретно естество, така и абстрактни измерения. Затова правим предположение, че, подобно на понятието ПРИЧИНОСТ, той също не може да бъде отнесен изцяло нито към непосредствено пораждащите се от опита концепти, нито към метафорично структурираните. Възникналите директно от опита пространствени представи са били метафорично преосмислени и така са е формирала широката категория ПРОСТРАНСТВО. Терминът категория ще употребяваме в смисъла на разбирането на Дж. Лейкоф за този термин – категориите са гещалтни образувания, основани на прототипи, и могат да бъдат описвани посредством когнитивни модели (Лакофф 2004: 24).

В настоящата статия ще насочим вниманието си към разкриване на структурата само на единия от основните когнитивни модели, заложи в основата категорията ПРОСТРАНСТВО, който ще назовем РАЗПОЛОЖЕНИЕ И ОРИЕНТАЦИЯ НА ОБЕКТИТЕ В ПРОСТРАНСТВОТО (за по-кратко ПРОСТРАНСТВО) на базата на материал от българския език⁵. Ако направеното погоре предположение е вярно, ИКМ РАЗПОЛОЖЕНИЕ И ОРИЕНТАЦИЯ НА ОБЕКТИТЕ В ПРОСТРАНСТВОТО (или ПРОСТРАНСТВО) ще се разкрие като радиална категория⁶, в която ще се обособят централна (ядрена) част, която възниква непосредствено от опита, и периферна част – резултат от метафорично преосмисляне на централната част.

Назоваваме модела РАЗПОЛОЖЕНИЕ И ОРИЕНТАЦИЯ НА ОБЕКТИТЕ В ПРОСТРАНСТВОТО, защото изхождаме от допускането, че представата за разположение на обектите в пространството предхожда тяхната ориентация

в пространството. Затова предполагаме, че в модела ще се очертае една изходна структура – РАЗПОЛОЖЕНИЕ НА ОБЕКТИТЕ В ПРОСТРАНСТВОТО. В този смисъл можем да говорим за „ядка”, сърцевина на ядрото на модела РАЗПОЛОЖЕНИЕ И ОРИЕНТАЦИЯ НА ОБЕКТИТЕ В ПРОСТРАНСТВОТО.

2. Изходна структура на категория пространство, отразена в българския език (РАЗПОЛОЖЕНИЕ НА ОБЕКТИТЕ В ПРОСТРАНСТВОТО).

Според нас изходната структура на категорията ПРОСТРАНСТВО – РАЗПОЛОЖЕНИЕ НА ОБЕКТИТЕ В ПРОСТРАНСТВОТО – се поражда от осъзнатото диференциране на човека-наблюдател от света.

2. 1. Наблюдател – външен свят

Както посочихме по-горе, смятаме, че **наблюдателят** е основен елемент в когнитивната структура ПРОСТРАНСТВО. Освен, че го определихме като основен, ще добавим, че според нас той е **първият основен елемент** в изходната структура на категорията ПРОСТРАНСТВО, защото първата стъпка – отграничаването на наблюдателя от света – е дело на наблюдателя.

Вторият основен елемент е външната за наблюдателя **среда**, в която той съществува. В най-ранните стадии от развитието на човешките отразителни способности, както пише и М. Пенчева, светът се възприема като неподредено, недиференцирано множество [Пенчева 1998: 16]. Но опитът от човешкото съществуване в пространствения свят води до постепенното преосмисляне и диференциране на средата, заобикаляща човека. Макар и все още да е осъзнавана като еднородна маса, тя е била диференцирана и осмислена като *въздух*, *вода* и *земя* (земна повърхност).

Следващата стъпка е осмислянето на средата на базата на контраста *фигура/фон*.

2.2. Разширяване на изходната структура – наблюдателят осмисля външната среда на базата на контраста *фигура/фон*

От психологията е известно, че човек притежава естествена способност да разграничава една област на възприятието като ясно очертана и добре оформена, наричана в когнитивната лингвистика най-често ***фигура***, от друга, която възприема като неясна и безформена, служеща за ***фон*** на първата. Благодарение на тази си вродена способност той постепенно е преосмислил заобикалящата го външна среда и от еднородна маса тя се е превърнала за него в множество от разнородни, диференцирани същности. По този начин изходната структура на категорията ПРОСТРАНСТВО – ***наблюдател – външен свят*** се разраства и детай-

лизира като във външния свят се очертават фигури, изпъкнали от еднородния фон, и структурата придобива нови очертания – *наблюдател – фигура – фон*.

Следващото ѝ детайлизиране е резултат от налагането на прости образносхематични представи, синтезирали човешкия опит от съществуването и функционирането в света, върху различените от наблюдателя като фигури или фонове същности във външната реалност.

2.3. Детайлизиране на структурата чрез осмисляне на различените от наблюдателя *фигура и фон* на базата на доконцептуални представи

Ще разгледаме детайлизирането на изходната структура на категорията пространство с оглед на всеки един от елементите, които я изграждат – *наблюдател, фигура и фон*. Ще започнем анализа като насочим вниманието си първо към *фона*.

2.3.1. Образносхематично осмисляне на *фона*

Заобикалящата ни среда е фонът, на който открояваме **фигурите** (различните същности, включително и собствените си тела). Веднъж различил външната среда като фон за открояването на собственото си тяло, човекът несъзнателно е търсил начин да я осмисли, като я уподоби на нещо по-достъпно и разбираемо за съзнанието му.

Съгласно Дж. Лейкоф и М. Джонсън многократно повтарящият се базов опит на човека от съществуването и функционирането му в пространствения свят е структуриран на доконцептуално ниво във вид на прости образносхематични структури. Една от тези образ-схеми е **ВМЕСТИЛИЩЕ (CONTAINER)**, формирала се от начина, по който човек възприема собственото си тяло – триизмерно вместилище, в което поставя различни неща (храна, вода, въздух) и от което се появяват други неща (изпражнения, урина, кръв) [Johnson 1987: 21]. Дж. Лейкоф определя структурните елементи на образ-схемата така: **ВЪТРЕШНОСТ, ГРАНИЦА, ВЪНШНА ЧАСТ** [Лакофф 2004: 355]. Тя, както и другите образ-схеми, има гещалтна конфигурация – структурно цяло, представляващо нещо повече от обикновена съвкупност на частите.

Човекът първоначално не е осъзнавал ограничеността на възможностите си за възприемане на външната среда⁷ – ***фона***, на който се е различавал като отделна същност. Затова е „видял” външната среда като ограничена (вж. Кассирер 2002: 99). И съвсем естествено е било неволно да си я представи като вместилище. Или, както отбелязва Дж. Лейкоф, ние си представяме телата си като разположени във вместилища⁸ [Лакофф 2004: 355–356].

По-горе посочихме, че външният свят е бил диференциран от човешкото съзнание и най-общо осмислен като три основни среди на обитание – въздушна среда, водна среда и земна среда (земната повърхност). Тези три основни среди по-нататък са осъзнати като вместилища. Това ясно е отразено в българските езикови изрази: *във въздуха* (в небето), *във водата*⁹ – въздухът и водата са осмислени като вместилища с акцент върху вътрешността на вместилището; *по въздух(а)* (по небето, на небето), *по вода* (върху водата)¹⁰ – акцентът е върху елемента ГРАНИЦА, на чиято база сме формирали друга образ-схема – за ПОВЪРХНОСТ (SURFACE) [вж. Johnson 1987: 126, Лакоф 2004: 407, Ченки 2002: 348]¹¹. Земята също сме осмислили като вместилище, обикновено като ГРАНИЦАТА на вместилището и по-конкретно като ПОВЪРХНОСТ – *по земята, на земята, върху земята, по полето, върху тревата* (срв. в руския език – *на земле, на суше*; в английския – *on the ground*). Съществуват разбира се и изрази като *в земята, в полето, в земните недра*¹², които разкриват представите ни за вътрешността на земята – вместилище. Зад изразите *от небето, от земята, от водата, от въздуха* и т.н. пък прозира представата ни за тези среди като вместилища с акцентирание на третия елемент от образ-схемата – ВЪНШНА ЧАСТ.

2.3.2. Образносхематично осмисляне на *фигурата*

Веднъж отделените от човешкото съзнание същности от външния свят най-общо като **фигури** (на принципа *фигура/фон*) е трябвало също да бъдат осмислени. Дж. Лейкоф и М. Джонсън посочват, че в резултат от натрупания и синтезиран опит от битието в човешкото съзнание са се оформили доконцептуалните образносхематични структури ОБЕКТ (тясно свързана с представата за вместилище, ограничена същност) и СУБСТАНЦИЯ [вж. Lakoff–Johnson 1980: 25]. Образ-схемата ОБЕКТ е изведена в работите на М. Джонсън (Johnson 1987) и Дж. Лейкоф (Лакоф 2004), но не е детайлизирана. Различните изследователи изказват доста противоречиви мнения по отношение на тази схема. Някои смятат, че тя е част от други схеми – например ПЪТ (PATH) или ВМЕСТИЛИЩЕ (CONTAINER) [Quinn 1991, Peña 2000 – цит. по Santibáñez 2002]. Според други схемата се разглежда като обхващаща други специфични образ-схеми [Deane 1992, Cienki 1997 – цит. по Santibáñez 2002]. Според А. Ченки към образ-схемата ОБЕКТ могат да бъдат отнесени образ-схемите: ЧАСТ–ЦЯЛО (PART–WHOLE), ЦЕНТЪР–ПЕРИФЕРИЯ (CENTER–PERIPHERY), ПОВЪРХНОСТ (SURFACE), МАСА–БРОИМОСТ (MASS–COUNT) и МНОЖЕСТВО (COLLECTION). Трети я поставят наравно с други схеми като ЦИКЪЛ, ПРОЦЕС и др. под общото наименование СЪЩЕСТВУВАНЕ (EXISTENCE).

Според нас има основание да се приеме, че образ-схемата ОБЕКТ е профилирана (в смисъла на термина, употребяван от Р. Ланкакър) по отношение на образ-схемата ВМЕСТИЛИЩЕ и от своя страна е област, по отношение на която се профилират други образ-схеми – напр. ЧАСТ–ЦЯЛО, ЦЕНТЪР–ПЕРИФЕРИЯ, ПОВЪРХНОСТ, МАСА–БРОИМОСТ, МНОЖЕСТВО.

Налагайки тези доконцептуални структури върху отделените като фигури различни конкретни същности от външния свят, ние си ги представяме като цялостни обекти или като неотделими части от цялостни обекти, като броими обекти и хомогенни маси обекти, като множества от обекти, открояващи се на фон, осмислен като вместилище. Някои от тези същности може да имат добре очергани граници (например *камък*, *дърво* и т.н.), но други са недискретни и нямат реални граници, въпреки това обаче във въображението си можем да ги класифицираме като ясно определени или разграничени (например *облак*, *планина*, *ъгъл на улица* и т.н.) [Lakoff–Johnson 1980: 25]. Представата за жив организъм също идва от базовия човешки опит, защото самият човек се възприема като жив организъм. Тя може да се разглежда като конкретизираща по-общата представа за обект и вероятно също има образносхематичен характер.

2.3.3. Ролята на наблюдателя в категоризацията на възприеманата външна действителност

Голяма част от информацията, която имаме за заобикалящия ни свят, дължим на способността си за зрительно възприятие. Дж. Лейкоф обаче твърди, че в психологията на възприятието е добре известно, че „виждането” включва „виждане като”, т. е. ние несъзнателно категоризираме възприетото. Следователно можем да възприемем същностите от външния свят като цялостни обекти или като неотделими части от цялостни обекти, като броими обекти и хомогенни маси обекти, като множества от обекти, защото ги категоризираме като такива на базата на натрупания и структуриран още на доконцептуално ниво опит от взаимодействието ни със света. Зрителното възприятие без категоризация е изключително рядко явление и изисква специална подготовка, например в традициите на медитацията. Логиката на възприятието е свързана с взаимодействието между субекта и външния свят, т. е. тя носи когнитивен характер [Лакофф 2004: 172–179, Залевская 2006: 99]. Както посочихме в Глава I, Трети раздел, т.2, подобни идеи откриваме в теорията за възприятието на У. Матурана, според която външният за човека свят представлява „субстрат”, с който наблюдателят взаимо-

действия, и способността на организма за възприятие само се провокира, а не се определя от това взаимодействие. Според У. Матурана обективният свят е фикция, но такава фикция, с която ние наистина живеем [цит. по Имото 2006: 8–19].

Като споделяме тази гледна точка, приемаме, че благодарение на естествените ни, вродени способности за различаване на *фигура* от *фон* и способността ни да фокусираме на вниманието си, ние възприемаме нещо от външния свят (различно първоначално най-общо като *фигура*) като обект или субстанция, защото имаме формирани схематични образи за обектите и субстанциите. Но това, което веднъж сме отделили като *фигура*, в друг момент можем да отделим като *фон* [Johnson 1987: 124]. Следователно всичко, което реално съществува във външния свят, можем да възприемем и осмислим по различни, алтернативни начини.

2.3.4. Прототип на образносхематично осмислените от наблюдателя фигура и фон

В типичния случай фигурата и фонът се осъзнават като отделни същности, осмислени на базата на образносхематичната представа цяло¹³. Както посочихме по-горе, фонът се осъзнава като вместилище за фигурата. В зависимост от това с каква образносхематична представа – СУБСТАНЦИЯ, ОБЕКТ, ЖИВ ОРГАНИЗЪМ, МНОЖЕСТВО ОТ ОБЕКТИ (живи организми) или МАСА, се свързва различената като фигура същност, прототипът на изходната структура може да се реализира в няколко разновидности:

2.3.4.1. Субстанция, възприемана на фон, осмислен като вместилище: Солта е разсипана по земята.

2.3.4.2. Обект, възприеман на фон, осмислен като вместилище
Непрогледна тъмнина, една единствена звезда се вижда да блещука на небето. Облаци покриват цялото небе.

2.3.4.3. Жив организъм, възприеман на фон, осмислен като вместилище: Делфинът се показва от водата и се насочи към лодката.

2.3.4.4. Маса¹⁴, възприемана на фон, осмислен като вместилище: Високо в небето се вижда ято птици.

2.3.4.5. Множество¹⁵, възприемано на фон, осмислен като вместилище: *Полето е обсипано с глухарчета. Настъпни пролетта и дърветата в гората се разлистиха. Виждат се много птици в небето.*

2.3.5. Разширени варианти на прототипа

Образ-схемата цяло е представена в изследванията на Дж. Лейкоф и М. Джонсън неслучайно тясно свързана с ЧАСТ – ЧАСТ–ЦЯЛО, защото

цялото можем да осмислим като съставено от части. Тези части можем да обособяваме като отделни същности, които след това отново да свържем мислено, за да образуват цялото.

Типичният случай на реализация на изходната структура може да бъде разширен чрез осмисляне на фона-вместилище като цяло, съставено от отделни части, които във въображението ни също са вместилища и в тях могат да се разполагат фигурите. Тези по-малки вместилища сме си представили като места на фигурите (осмислени като субстанции, обекти и живи организми или множества от тях и маси). От друга страна, мислено свързваме местата и ги „виждаме“ като едно цяло или това е общият фон, осмислен също като вместилище.

А. Кравченко пише, че „прототипното значение на думата *място* е „вместилище““, т. е. „област от пространството, можеща да бъде заета от някакъв предмет“, напр. „*Това място* (= *стол, част от плажа* и др.) *заето ли е?*“ [Кравченко 1996: 4]. Това действително е така, но за да възприемем нещо (което може да няма реални граници, т.е. да не е ограничено пространство) като *място*, излиза, че първо трябва да го класифицираме като вместилище, т. е. трябва да имаме вече представа (образносхематична) какво е *вместилище* и едва на базата на тази представа можем възприемем нещо като *място*. Много често местата не съществуват реално във външния свят, но за целите на нашето функциониране в този свят и благодарение на способността си за образно мислене ние сме ги осмислили като реално съществуващи.

2.3.5.1. Щом сме си представили веднъж **фона като съставен от множество места-вместилища**, можем да си представим също и че **фигурата заема едно от тези места**. Ако по някаква причина не можем да различим фигурата (осмислена като субстанция, обект или жив организъм, множество или маса), но предполагаме или знаем, че съществува, си представяме, че тя се намира в едно от тези вместилища. Ние обаче не можем да определим местоположението ѝ, затова във въображението ни мястото, в което е разположена, е неясно, неопределено, точно както, когато не можем да видим с очите си поради някаква причина (отслабнало зрение, мъгла навън, отдалеченост от обекта или нещо друго) даден обект добре и образът му ни изглежда неясен и неопределен. В българския език това е намерило отражение в семантиката на наречията и съчетанията *някъде, нейде (негде), еди-къде (си), където и да е* – например: *Рибката е някъде в аквариума, но не я виждам*¹⁶.

2.3.5.2. Друго разширение се осъществява, когато не можем да различим **фигурата** и не знаем дали е разположена някъде на фона, на

който искаме я различим, тогава можем да си представим, че тя **не е в нито едно от местата, съставлящи общия фон**, на който искаме да я разположим. В българския език представата е намерила отражение в наречията *никъде* (*нигде, нийде*) – например: *Колата никъде не се виждаше* (срв. в руския език – *нигде*, в английския език – *nowhere, not anywhere*).

2.3.5.3. Трето разширение е вариантът, в който **фигурата** е осмислена на базата на образносхематичната представа множество, в което ясно се различават отделните му части, или като **маса**, а **фонът** е осмислен също като съставен от множество части. Тогава можем да си представим, че **фигурата е разпръсната по целия фон, мислен като съвкупност от много места-вместилища**. Тази разширена представа за фона е намерила отражение в езика – в българския език в семантиката на наречията *всякъде, вредом, навред, навсякъде (навсъде), отвсякъде, отвред*; напр. *Навред имаше цветя* (срв. *По цялото поле имаше цветя*) (срв. в руския език – наречията *всюду, повсюду, везде, тут и сям*; в английския – *everywhere, all over the place, all along, throughout* и др., напр. *There was oil all along the ledge. There was oil all over the table. There was oil throughout the aquarium* (английските примери са от Talmy 2000: 191).

2.3.5.4. Четвъртият тип разширение се поражда на базата на същото като току-що разгледаното съчетаване на представите. Но новата представа, която се поражда, е по-различна от горната – **фигурата отново е разпръсната по целия фон, мислен като съвкупност от много места-вместилища, но не заема целия фон, всички отделни, съставлящи го части, а само някои от тях**. В българския език представа е отразена в семантиката на наречията *тук-там(й), сам-там* (диал.): *Тук-там по полето имаше цветя* (аналогични представи са отразени и в руския и в английския език – *кое-где; here and there*).

2.3.5.5. Пети тип разширение се получава **чрез метафорична проекция** (налагане) **върху други концептуални структури**

Разширенията от този тип излизат от централната част на структурата и преминават към нейната периферия.

2.3.5.5.1. Върху структурата част–цяло (чрез метафорична проекция)

Казахме, че човекът, на базата на телесния си опит, е изградил представата си за местилище. Тази представа е използвал за осмислянето на своето собствено разположение в заобикалящия го свят, както

и на всички останали същности, които е различил в света. Но налагайки я върху възприетото от външния свят, той е разширил тази представа, след което, на базата на разширената представа, е преосмислил и разбирането си за собственото си телесно устройство. От друга страна, както вече отбелязахме, човекът е обобщил и осмислил телесния си опит и по друг начин – част–цяло. Двете представи толкова тясно се свързани и се преплитат в съзнанието му, че съвсем естествено е било вече разширената на базата на опита от съществуването и функционирането му в пространствения свят представа за вместилище (за чието разширяване между другото също е използвана представата част–цяло), в което се разполагат различни обекти, да се свърже и да се проектира, да се наложи метафорично върху структурата част–цяло. В резултат частите са били осмислени като фигури, открояващи се фона на цялото, мислено като вместилище, съставено от множество отделни вместилища. Например: *Имаше лунички **навсякъде** по тялото си; Палтото има петна **навсякъде*** (петното се осъзнава като част от палтото); ***Някъде** по роклята имаше петно, но сега не мога да го видя къде е.*

2.3.5.5.2. Върху абстрактни области

Типичният случай на пространствено разположение и различните му разширения са използвани от човека като област-източник за разбиране и структуриране на редица абстрактни области. Получените на базата на метафората разширения заемат най-отдалечената, най-периферната част на разширената изходна структура на категорията ПРОСТРАНСТВО.

На тези разширения няма да се спираме подробно, тъй като те изискват много обстойно и задълбочено изследване, което е невъзможно в рамките на нашия труд. Само ще ги отбележим, като приведем няколко примера: *Той си живее **в** своето време; Появиха се нови обстоятелства **в** живота му; **В** теорията ти никъде не видях убедителни доказателства* и т.н.

3. Обобщение

Дотук установихме, че изходната структура, от която се развива моделът *Разположение и ориентация на обектите в пространството*, постепенно се обогатява и разширява, като още в нея се обособяват централна и периферна част. Това ни дава основание да смятаме, че първоначалното ни предположение, че изследваният модел ще се разкрие като радиална структура, в която ще се обособят централна (ядрена) част, породила се непосредствено от опита, и периферна част –

резултат от метафорично преосмисляне на централната част, ще се потвърди.

Следващо детайлизиране на централната част на изходната структура се осъществява чрез ориентация на фигурата (траектор) по отношение на фон (ориентир), изпъкнали върху един или повече позадни фонове (бази) от гледната точка на наблюдателя, което ще бъде представено в следваща статия.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. този превод на термина, употребен в [Лакофф 2004; Попов–Попова 2002].

² Термините са употребени в [Lakoff–Johnson 1980: 226–231; Лакофф 2004: 14–16; 346–350].

³ Под опит се разбира не просто индивидуалната природа и опит, а природата и опита на човека като вид и на човешките съобщества, опитът включва естеството на човешкото тяло, вродените генетични способности, начините на физическото ни функциониране в света, социалната ни организация, културните дадености и т.н.

⁴ Двамата изследователи доказват, че концептът причинност е основан на прототипа НЕПОСРЕДСТВЕНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ С ОБЕКТИТЕ, КОЙТО възниква непосредствено от човешкия опит. Прототипното ядро се разширява на базата на метафората (като се използват следните метафори: ОБЕКТЪТ възниква ОТ СУБСТАНЦИЯ, СУБСТАНЦИЯТА ПРЕМИНАВА В ОБЕКТ, СЪЗДАВАНЕТО Е РАЖДАНЕ И ПРИЧИНОСТТА Е възникване (на събитие/обект от състоянието/вместилището)) за създаването на широката категория причинност.

⁵ Илюстративният материал е подбран от разговорната практика, художествени произведения, интернет материали, пресата, телевизионни предавания.

⁶ Този тип категории имат размити граници, структурирани са на базата на схемата център-периферия. Една от субкатегиите е центърът, т. е. тя е *централна субкатегория* (която може да е и клъстерен модел). Други субкатегории съставят периферията и са свързани с центъра чрез различни видове връзки, те са *нецентрални разширения*, които не са специфични примери на централната субкатегория, но са нейни варианти, нейни конвенционализирани разширения [Лакофф 2004: 107–110; 129; 209; 374]. „Нецентралните категории могат да бъдат „субцентрове”, с други думи може да им бъде наложена вторична структура „център-периферия” [Лакофф 2004: 374].

⁷ Например зрителино можем да възприемем само онази част от външния свят, която попада в полезрението ни.

⁸ Съгласно Дж. Лейкоф и М. Джонсън представата вместилище придобиваме от собствения си телесен опит, както посочихме по-горе. От друга страна, можем да пренасяме тази представа върху външния свят, а себе си да си представим като разположени вътре в този свят [Johnson 1987; Лакоф 2004].

⁹ Срв. с руските: *в воде, в воздухе (в небе, в небесах)*; с английските – *in the air, in the sky, in the water*.

¹⁰ Срв. с руските: *на небе, на (свежем) воздухе, по воде*; с английските – *on the water* в руския език – *на небе, на (свежем) воздухе, по воде*; в английския – *on the water*

¹¹ В тази връзка ще отбележим, че има основание да се говори за йерархия на образ-схемите. Тези от по-високите нива са области (domains), по отношение на които се профилират други, по-конкретизирани образ-схеми [вж. Santibáñez 2002: 196–199]. Според нас една от схемите, по отношение на които е профилирана образ-схемата повърхност, е образ-схемата вместилище.

¹² Срв. в руския език – *(глубоко) в земле, в недрах земли* и т.н.

¹³ Образно-схематичната структура част–цяло е осмислена на базата на образ-схемата обект, както вече споменахме. Такава структурна организация на опита си човек е създал, изхождайки от начина, по който възприема собственото си тяло. Ние се осъзнаваме като цялостни същества, състоящи се от части, с които можем да манипулираме. За да съществуваме и функционираме в света, трябва да имаме знания за структурата част–цяло и на другите обекти. Така се оформя една фундаментална структура част–цяло, която е от жизнено важно значение за нашето съществуване. Ако цялото съществува, съществуват и частите. Тези части могат да съществуват и без да образуват цяло, но само когато те се намират в определена конфигурация, съществува и цялото [Лакоф 2004: 356–357]. П. Дийн обръща внимание на още една образ-схема – връзка, също изведена от Дж. Лейкоф и М. Джонсън, която е област, база за разбирането на схемата част–цяло, защото частите са свързани с цялото и помежду си [Deane 1992: 61–66].

¹⁴ Дж. Лейкоф пише, че отношението „множествена същност” – „континуум” е широко разпространено в езика (например *cattle* ‘стадо’ и *cows* ‘крави’) и е естествено следствие от перцептивния ни опит: това, което първоначално възприемаме визуално като множество, състоящо се от много отделни елементи (например крави), постепенно, с отдалечаването от възприеманата като множество същност, започваме да възприемаме като неразчленима маса, в която не различаваме индивидуалните обекти. По този начин множеството може да се превръща в маса и обратно чрез трансформация на образ-схемите множество и маса (множество ↔ маса) [Лакоф 2004: 553, вж. също Филипенко 2000: 38].

¹⁵ Възприема се като едно цяло, в което обаче ясно се различават отделните съставлящи го елементи.

¹⁶ Представата е отразена и в руския език – *где-то, где нибудь*, както и в английския език – *somewhere, someplace, somewhere or other, anywhere*.

БИБЛИОГРАФИЯ

Deane 1992: Deane, P. D. *Grammar in Mind and Brain: Explorations in Cognitive Syntax*. Mouton de Gruyter, Berlin; New York.

Johnson 1987: Johnson, M. *The Body in the Mind (The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason)*. The University of Chicago Press, Chicago and London.

Lakoff–Johnson 1980: Lakoff, G., M. Johnson. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago and London.

Langacker 1990: Langacker, R. W. *Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin; New York, 395 p.

Maturana 1970: Maturana, H. *Biology of Cognition*. – Online: <http://www.enolagaia.com/M70-80BoC.html>, Date of access: 20 June 2007

Santibáñez 2002: Santibáñez, F. *The Object Image-Schema and Other Dependent Schemas* – Online: http://www.atlantisjournal.org/Papers/24_2/santiba.pdf, Date of access: 3 August 2007.

Talmy 2000: Talmy, L. *Toward a Cognitive Semantics. Vol. 1* – Online: <http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/talmy/talmyweb/Volume1/chap5.pdf>, Date of access: 26 July 2007.

Ungerer–Schmid 1996: Ungerer, F., H.-J. Schmid. *An Introduction to Cognitive Linguistics*. Longman.

Глыбин 2006: Глыбин В. В. “Эпистемологические миражи” лингвистики. – В: *Studia Linguistica Cognitiva. Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы*. Москва, с. 31–44.

Залевска 2006: Залевская А. А. Проблема „тело – разум” в трактовке А. Дамазио. – В: *Studia Linguistica Cognitiva. Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы*. Москва, с. 82–104.

Имото 2006: С. Имото. Философское основание теории восприятия Матураны / Пер. с англ. А. В. Кравченко. – В: *Studia Linguistica Cognitiva. Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы*. Москва, с. 8–19.

Кравченко 1996: Кравченко А. В. Когнитивные структуры пространства и времени в естественном языке. – В: *Известия РАН. Серия литературы и языка*, №3, с. 3–24.

Лакофф 2004: Дж. Лакофф. *Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении* / Пер. с англ. И. Б. Шатуновского. Москва, 792 с.

Пенчева 1998: М. Пенчева. *Човекът в езика. Езикът в човека*. София, 428 с.

Попов–Попова 2002: Попов, Д., Попова, В. За когнитивните метафори в детската реч. – В: *Съпоставително езикознание*, кн. 2, с. 56–64.

Филипенко 2000: Филипенко М. В. Проблемы описания предлогов в современных лингвистических теориях (обзор). – В: *Исследования по семантике предлогов. Сб. статей*. Москва, с. 12–54.

Ченки 1996: А. Ченки. Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в теориях и целях. – В: *Вопросы языкознания*, № 2, 68–78.

Ченки 2002: А. Ченки. Семантика в когнитивной лингвистике. – В: *Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления*. Москва, с. 340–369.